

ТЕМА 6. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Основні заходи діяльності гетьмана Кирила Розумовського (1750—1764 рр.)

Намагався сприяти перебудові Гетьманщини на зразок держави європейського типу.

Здійснив невдалу спробу поновити зовнішньополітичну діяльність Гетьманщини.

Намагався досягти фінансової автономії, але за указом 1754 р. було встановлено контроль над фінансами Гетьманщини й наказано складати фінансові звіти про прибутки і видатки російському уряду.

Розпочав судову реформу, за якою Гетьманщину було поділено на 20 повітів, кожен із яких мав власний суд. Суди були становими.

Планував відкрити в Батурині університет європейського типу.

Намагався розширити політичні права старшини; розпочав скликати старшинські з'їзди — Генеральні збори, які мали тенденцію до перетворення на шляхетський парламент на зразок польського сейму.

Здійснив військову реформу: запровадив однакове озброєння і уніформу для козацького війська та удосконалив артилерію.

Заборонив перехід селян без письмової згоди землевласників, йдучи назустріч вимогам старшини в 1760—1761 рр.

Виступив із проектом запровадження в Україні спадкового гетьманства і закріплення його за родом Розумовських.

Посилення антиукраїнської політики за правління імператриці Катерини II (1762—1796 рр.)

Дата	Подія
1764 р.	Маніфест імператриці Катерини II, згідно з яким гетьманство в Україні скасовувалося. Влада переходила до рук малоросійського генерал-губернатора, який був також президентом Малоросійської колегії
1765 р.	Маніфест про скасування на Слобожанщині козацьких полків і створення замість них регулярних гусарських полків. На території п'яти слобідських полків утворено

	Слобідсько-Українську губернію, до складу якої входили Ізюмська, Охтирська, Острогозька, Сумська і Харківська провінції
1775 р.	Реорганізація місцевого управління в Україні на основі загальноросійського «Учреждения для управления губерниями». Усі новостворені відповідно до нього органи місцевого управління діяли згідно із загальноросійським законодавством. Зруйнування за наказом Катерини II Нової Січі російськими військами під командуванням П. Текелі
1781 р.	Указ Катерини II про створення на території Лівобережної України Малоросійського генерал-губернаторства, що складалося з Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв
1782—1786 рр.	Ліквідація у колишній Гетьманщині Генеральною суду, полкового й сотенного правління та всіх інших адміністративних й судових установ, які були замінені відповідними загальноімперськими установами
1783 р.	Указ Військової колегії про перетворення лівобережних козацьких полків на регулярні карабінерські полки російської армії
1783—1785 рр.	Зрівняння правового становища українських станів із нормами загальноросійського законодавства. Указ Катерини II про закріпачення селянства (1783 р.). Зрівняння правового статусу української старшини з російським дворянством за «Грамотою на права, вольності й переваги благородного російського дворянства»

Фактори, що сприяли ліквідації російською владою української державності

Відсутність природних кордонів української території, її відкритість з усіх боків.

Відірваність більшості українських суспільних верств від військового устрою Гетьманщини.

Слабкість міщанства як соціального стану через незначний розвиток урбанізації.

Невизначеність більшості українського населення між українським патріотизмом і лояльністю до російської влади.

Нездатність козацької старшини відігравати роль соціальної еліти й переважання серед неї угодовського ставлення до російської влади.

Історичне значення Української козацької держави — Гетьманщини

Гетьманщина проіснувала 115 років, відіграла важливу роль в історії і державотворчих змаганнях українського народу.

Створення власної державності захистило український народ від асиміляції, соціального визиску і національно-релігійних утисків із боку польської влади.

Створення Гетьманщини стало складовою загальноєвропейських процесів творення національних держав, які розгорнулися у Нові часи.

Переважну частину свого існування Гетьманщина перебувала під контролем царської влади, яка постійно втручалася в її внутрішні справи і зовнішньополітичні зв'язки. Проте управління та соціально-економічна політика Гетьманщини здійснювалася самими українцями, яким належали ключові позиції в судочинстві, фінансах та армії.

Гетьманщина забезпечила умови для остаточного становлення українського народу, створила можливості для розвитку його мови і культури.

Історична спадщина Української козацької держави надихала майбутні покоління борців за визволення України. Із нащадків козацької старшини вийшло багато українських діячів, що розгорнули національно-визвольну боротьбу в наступні роки, поєднуючи історичні традиції з новими західноєвропейськими ідеями.

Загальна характеристика національно-визвольної боротьби на Правобережній Україні

Передумови	
Закінчення пільгових років, на які землевласники звільняли селян від сплати податків для господарського відродження Правобережжя	Обмеження польською владою прав православного населення Правобережжя, насильницьке насадження греко-католицької церкви
Причини	

Посилення соціального гноблення	Посилення національно-релігійного гноблення
Значне зростання соціальної напруженості на Правобережній Україні	
Наслідок	
Початок на Правобережжі в другому десятилітті XVIII ст. нової хвилі національно-визвольної боротьби, відомої в історії під назвою «гайдамацький рух»	

Розгортання гайдамацького руху

Слово «гайда» турецького походження, означає «турбувати, гнати, переслідувати». На Правобережжі гайдамаками називали народних месників, які зі зброєю в руках боролися проти гнобителів. Уперше назва «гайдамацьке гультяйство» була вжита в універсалі командира польських військ від 22 лютого 1717 р.

Дата	Керівники	Територія	Результат
1734—1738 рр.	Наказний козацький полковник Берлин	Брацлавщина, Поділля, частина Волині та Галичини	Виступ було придушено польськими і російськими військами. Верлан із невеликим загonom відступив у Молдавію
1741—1748 рр.	Г. Голий	Брацлавщина, Уманщина	Виступ було придушено регулярними польськими військами і надвірними командами місцевих магнатів

1750 р.	О. Лях, К. Ус, М. Мамай, М. Сухий та ін.	Північне Поділля, Уманщина, Київщина	Гайдамаки, зазнавши поразок, відступили на Запоріжжя, Лівобережжя та до Молдавії
1768—1769 рр.	М. Залізняк, І. Гонта	Правобережжя	Виступ було придушено спільними зусиллями польських і російських військ

Опришківський рух у першій половині XVIII ст.

Слово «опришок» походить від латинського *opressor* — знищувач, порушник і означає «порушник спокою», «борець проти багатіїв». Уперше з'явилося в офіційних документах першої половини XVI ст.

Рушійні сили	Безземельне і малоземельне селянство, міська біднота
Характер	Національно-визвольний, спрямований проти соціального гноблення
Територія поширення	Галицьке Прикарпаття, Буковина, Закарпаття
1700—1737 рр.	Окремі загони народних месників-опришків громили шляхетські маєтки, двори міських багатіїв і лихварів, тримали в постійному напруженні польську адміністрацію. Ватажки опришків: І. Пискливий, І. Шугай, В. Солонинка, І. Панчишин, І. Лютий, П. Сабат, Г. Драпка. Численні каральні загони й спеціально зібране загальне ополчення не змогли придушити опришківство
1738—1745 рр.	Набув найбільшого поширення під проводом О. Довбуша. Загін налічував 30—50 осіб. Опорним пунктом загону була Чорногора в Карпатах. У період найбільшої активності опришків коронний гетьман для боротьби з ними надіслав на Прикарпаття 2,5 тис. осіб королівського війська. Після загибелі О. Довбуша боротьбу продовжували його соратники і побратими

Історичне значення	Опришківство стало яскравою сторінкою національно-визвольного руху на західноукраїнських землях і мало тісний зв'язок із гайдамацьким рухом Боротьба опришків сприяла захисту селян від гноблення шляхтою та орендарями, послаблювала позиції польської влади на західноукраїнських землях Вироблена опришками партизанська тактика боротьби і підтримка їх місцевим населенням дозволяли повстанцям тривалий час залишатися невловимими і грізними для шляхти В очах народу опришки та їхні ватажки (особливо О. Довбуш) були справедливими героями, подвиги яких прославляли в піснях, легендах і казках
--------------------	--

Поділи Речі Посполитої та українські землі

Дата	Територіальні надбання держав-учасниць		
	Австрія	Пруссія	Росія
1772 р.	Руське (без Холмщини), Белзьке, західні частини Волинського і Подільського воєводств	Територія Помор'я без Гданська	Латгалія і частина Східної Білорусії
1793 р.		Гданськ, Торунь і значна частина Великої Польщі	Правобережна Україна і Центральна частина Білорусії
1795 р.	Малопольські землі з Любліном і Краковом	Основна частина Великої Польщі з Варшавою	Західна Волинь, Західна Білорусія, Литва і Курляндія

Усього, у %:			
територія	18	20	62
населення	32	23	45

Адміністративно-територіальний поділ земель Нової (Підпільненської) Січі

Зміни в становищі правобережних і західноукраїнських земель у складі австрійської монархи Габсбургів і Російської імперії

Правобережна Україна	Західна Україна
Запровадження російською владою поділу на губернії, що не мали чітко визначених меж і не враховували специфічних	Західноукраїнські землі австрійська влада штучно об'єднала з польськими землями в новоутворену адміністративну одиницю — Королівство Галичини і Лодомерії

особливостей окремих регіонів Правобережжя Державною мовою визнавалася російська. Діловодство велося польською і російською мовами Поширення на шляхту і магнатів дії Жалуваної грамоти дворянства, яка гарантувала збереження їхніх прав і привілеїв. Створювалися нові органи управління і суду, але залишалися у силі польські закони. Головні посади в судах і адміністративних установах посіли російські чиновники. Землі, конфісковані в католицькій церкві і опозиційної шляхти, надавалися російській знаті	Державною мовою визнавалася німецька. Крім того, у діловодстві допускалися польська і латинська мови Поширення на приєднані землі загальноімперського управління. Зберігалися права і привілеї магнатів, шляхти і католицького духовенства Активний процес онімечування всього адміністративного апарату, що перейшов до австрійських чиновників. Ліквідація повітових шляхетських сеймів і створення єдиного крайового станового сейму магнатів, шляхти і католицького духовенства
--	--

Причини ліквідації Запорозької Січі російським урядом, викладені в маніфесті імператриці Катерини II від 3 серпня 1775 р.

«Проступки і непослух, проявлені цими козаками в непокорі нашим височайшим повелінням:

образа нашої імператорської величності;

вони стали приймати без розбору у своє погане товариство людей всякого наброду, всякої мови, всякої віри;

привласнювали землі, які ми придбали в останню війну, і свавільно будували на них свої зимівники;

заводячи власне хліборобство, розривали вони тим самим основи залежності від престолу нашого;

помишляли, звичайно, створити із себе посеред вітчизни область цілком незалежну, під власним своїм шаленим управлінням;

соціально-політичний устрій Січі був протиприродним і суперечив державному ладові імперії...»

Ліквідація імперським урядом Запорозької Січі (15 червня 1775 р.)

Передумови	Завершення російсько-турецької війни 1768—1774 рр. перемогою Росії і здобуття останньою виходу до Чорного моря Здійснення Катериною II політики централізму, спрямованої на ліквідацію будь-яких автономних утворень в імперії Створення умов для колонізації родючих земель Півдня в результаті російсько-турецької війни 1768—1774 рр.
Причини	Нові кордони пролягли далеко від Січі й відпала потреба в запорозьких землях як буфері між Росією та турецькими і кримськими володіннями Прагнення російського уряду ліквідувати Запорозьку Січ, яка своїми волелюбними традиціями не вписувалася в імперські структури Велика територія Вольностей Війська Запорозького перешкоджала заселенню нових земель і також приваблювала російських можновладців
Наслідки	Землі Запорозької Січі увійшли спочатку до складу Новоросійської та Азовської губерній, а від 1784 р. — до Катеринославського намісництва Колишні володіння Січі російський уряд роздавав царедворцям і оселяв на них іноземних колоністів

Історичне значення Запорозької Січі

Із ліквідацією Запорозької Січі, що проіснувала 219 років, завершилася козацька доба в історії України.

Упродовж подальшого свого існування український народ зберігає історичну пам'ять про Запорозьку Січ.

Запорозькі козаки уславили себе героїчною боротьбою проти чужоземних загарбників і захистом південних рубежів України.

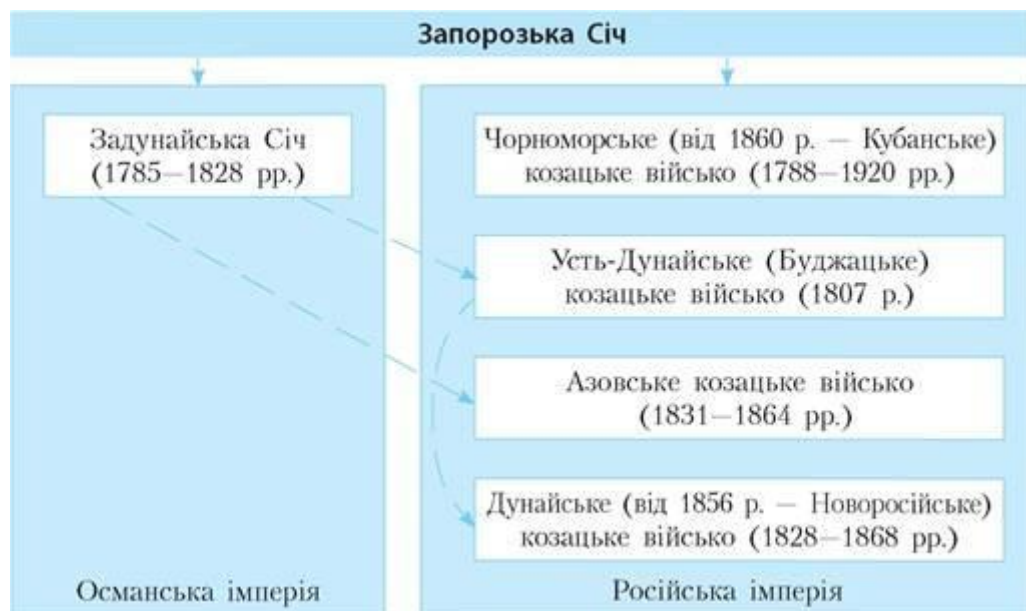
Запорожці завжди були з українським народом і в період національно-визвольних рухів ділили разом із ним радість перемог і гіркоту поразок.

Запорозьке козацтво виявило надзвичайну сміливість і оригінальні творчі здібності в організації військової справи, відстоюванні нових форм соціального, політичного та економічного буття, у створенні своєрідної культури.

Запорозький козак в уявленні українців був уособленням найкращих людських якостей, виразником національного духу.

Непримиренність запорожців до поневолювачів пробуджувала і підтримувала в народі надію на визволення, надихала наступні покоління на боротьбу за визволення.

Історична доля нащадків запорозьких козаків

Кримське ханство у XVIII ст.

Кримське ханство — держава кримськотатарського народу, яка існувала впродовж 1449—1783 рр. на землях Кримського півострова, пониззя Дніпра, Приазов'я та Прикубання.

Сфера розвитку	Характерні риси
Політичне життя	За формою правління Кримське ханство — обмежена монархія. За давніми звичаями хан обирався татарською знаттю на з'їзді — курултайі. Проте вирішальне слово в призначенні нового хана

	належало турецькому султану. Кримський хан мав повну владу у своїй державі, але як васал турецького султана не мав права встановлювати дипломатичні відносини з іншими державами, оголошувати війну й укладати мир. Для охорони хана султан надавав йому 2 тис. яничар. У Стамбулі постійно перебували як заручники декілька синів і братів кримського хана. За наказом султана кримський хан зі своїм військом був зобов'язаний приєднуватися до турецької армії. Кордонів, у сучасному розумінні, між володіннями хана і султана не існувало Усього за період існування Кримського ханства країною правили 47 ханів. Усі вони обиралися з династії Гіреїв. Із них лише десять померли своєю смертю. Важливе місце в державі відігравали беї — голови семи найбільш знатних родів. Вони могли відмовитися брати участь у поході, проголошеному ханом, або разом з іншими беями здійснити його самостійно
Соціальне життя	Піддані кримського хана належали до різних народів і сповідували різні релігії. Усе населення півострова було поділене на чотири мілети — національно-релігійні громади: мусульманську, грецьку (православну), іудейську та вірменську. Члени громад жили, як правило, в окремих селищах і кварталах міст. Усіма правами в державі користувалися лише мусульмани, що були найчисленнішою громадою. Лише вони несли військову повинність і користувалися за це податковими та іншими пільгами. Більшість населення півострова складав простий вільний люд Кріпацтва тут (до анексії Криму Росією) не існувало. Земля перебувала у володінні селянських громад, знаті та хана. Хан, розподіляючи землі серед місцевої знаті, не зачіпав володіння громад. Ліси і пасовища вважалися спільною власністю всіх, оскільки те, що існує на землі, створене Аллахом і не може належати комусь особисто. Селяни були зобов'язані відпрацьовувати тиждень на рік на бея, мурзу чи хана і сплачувати десятину — своєрідний податок, який

	ішов на загальнодержавні потреби. До XVI—XVII ст. у Криму існувало рабство
Економічне життя	Заняття населення відрізнялися залежно від природних умов Кримського півострова. Татари південного берега Криму славилися садівництвом і виноградарством. Наприкінці XVIII ст. тут вирощували 56 сортів винограду. Займалися також рибальством і тваринництвом, садівництвом, городництвом і вирощуванням тютюну. Населення степового Криму, яке від другої половини XVI ст. перейшло до осілого життя, займалося землеробством і забезпечувало зерном увесь Крим. Важливою галуззю господарства тут також залишалося розведення коней і овець. Від XVI ст., коли кочовики-татари стали переходити до осілого життя, на півострові швидко почали зростати міста. Найбільшим був Бахчисарай — столиця ханства. Міста були центрами ремесла і торгівлі. Основні товари - пшениця, вино, продукти тваринництва, ремісничі вироби. Торгували також живим товаром — рабами
Культурне життя	Особливості кримськотатарської культури: поєднання різних стилів, притаманних народам півострова; обов'язкове дотримання майстрами норм і вимог ісламу. 1500 р. — хан Меглі-Гірей заснував медресе — вище духовне училище для мусульманських священнослужителів. Головними дисциплінами, які тут вивчалися, були арабська мова й арабська філософія. Відомим кримськотатарським філософом XVIII ст. є Абдул-Азіз-Ефенді. Світська література повагою не користувалася. Серед неї найбільш розвиненим був жанр витонченої літератури. Історична література представлена творами відомих істориків Раммаль-Ходжи і Магомет-Різи. Високий рівень розвитку фольклору: народні пісні, численні казки, легенди, приказки. Наука зосереджувалася переважно в галузі юридично-богословських питань. Заняття астрологією спричинили формування

	першопочатків астрономічних знань. Популярністю користувалася музика: грали на барабані, дасулі, бубні, даріємі та зурні (різновид кларнета). Посуд, одяг, ювелірні й шкіряні вироби, килими, архітектурні споруди прикрашалися майстерними рослинними орнаментами, заснованими не на звичайному повторенні, а на чергуванні елементів. Численні архітектурні пам'ятки: палаці, мавзолеї, мечеті, медресе, фонтани. Серед тих, які збереглися до наших днів, найвідомішими є Ханський палац у Бахчисараї, Фонтан сліз (Сельсебіль), мавзолей у Кирк-Оре, мечеть Джума-Джамі в Гезльові
--	---

Боротьба Російської імперії за підкорення Кримського ханства в другій половині XVII — XVIII ст.

Дата	Подія
1687—1689 рр.	Кримські походи російських та українських військ. Завершилися провалом
1736—1739 рр.	Кримські походи російських та українських військ проти Кримського ханства під час австро-російсько-турецької війни 1735—1739 рр. Російсько-українські війська вперше вступили на територію півострова, зайняли Бахчисарай, але змушені були відступити
1771 р.	Російські війська, очолювані В. Долгоруким під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр., оволоділи всією територією Кримського ханства
1774 р.	Укладання Кучук-Кайнарджійського мирного договору між Туреччиною і Російською імперією. Султан відмовлявся від протекторату над Кримським ханством, яке оголошувалося незалежною державою. Кримське ханство фактично опинилося у залежності від Росії

1783 р.	9 квітня останній кримський хан під тиском російського уряду зрікся престолу. Катерина II підписала рескрипт про включення Криму до складу Російської імперії. Кримське ханство припинило своє існування
1784—1793 рр.	Тисячі кримських татар змушені були залишити півострів через переслідування російської влади. До приєднання Криму Росією його населення становило понад 500 тис. осіб, а за першим переписом, проведеним 1793 р., — понад 205 тис. осіб, ураховуючи російських військових, чиновників і переселенців. Власне татар нараховувалося понад 60 тис. осіб